

TURKIY BOLALAR TILSHUNOSLIGI TARAQQIYOTIDA O‘ZBEK BOLALAR LUG‘ATINING AHAMIYATI

Xurshida Hamroqulova

Filologiya fanlari doktori, Toshkent amaliy fanlar universiteti professori

Bolalar lug‘atini yig‘ish, ularni saralash va tasniflash, shu asosda ko‘plab lug‘atlarni yaratish masalasi zamonaviy tilshunoslik oldida turgan dolzarb masalalar sirasiga kiradi. Bolalar ta’limida bolalar adabiyoti, bolalar folklori kabi tarmoq sohalar bilan bir qatorda bolalar tilshunosligini ham rivojlantirish masalasi nafaqat fan oldida turgan muammoga ilmiy yechim beradi, balki turkiy mamlakatlar ilmi rivoji uchun ham muayyan darjada xizmat qiladi. Bolalar lug‘atini yig‘ish, saralash, tasniflash hamda ilmiy nuqtayi nazardan o‘rganib, uning mavjud holatiga baho berish bolalar tilshunosligi oldida turgan asosiy vazifalardan biridir. Busiz bolalar tilshunosligini rivojlantirib bo‘lmaydi. Dunyo bolalar lug‘atchiligida kichik yoshdagi bolalardan tortib, o‘smir bolalar yoshigacha tuzilgan qator lug‘atlar mavjudligini kuzatish mumkin. Bu lug‘atlar bolaning nutqiy rivojlanishi, so‘z boyligi, yozma va og‘zaki savodxonligi masalasiga oid qator muammolarni hal etishda ahamiyat kasb etadi. Bizning nazarimizda, kichik yoshdagi, ya’ni 3-6 yoshlilar, kichik maktab yoshi, ya’ni 7-10 yosh va o‘rta maktab yoshidagi, ya’ni 11-14 yoshdagi bolalarga mo‘ljallangan bir necha turdagi lug‘atlarning yaratilishi va amaliyotga joriy qilinishiga katta ehtiyoj mavjud. Bunday lug‘atlar nafaqat bolaning nutqidagi saktaliklarni bartaraf etadi, balki, bolalarda so‘zni tanlab ishlatish, madaniy muloqot ko‘nikmalarini shakllantirish kabi qator shaxsiy fazilatlarini qaror toptiradi. Ilmiy jihatdan bolalar tilshunosligining rivojlanishiga hissa qo‘shadi. Amaliy jihatdan bolalar pedagogikasi bilan integratsiya jarayonini tezlashtiradi va ta’lim sifatini yangi bosqichga ko‘taradi.

Kichik yoshdagi, ya’ni 3-6 yoshdagi bolalar nutqida qo‘llanadigan so‘zlarni yig‘ish uchun Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligining sa’y-harakati bilan maxsus ishchi guruh faoliyat olib borayotgan bo‘lsa ham, bu hali ko‘zga ko‘ringan natijalarni berdi deb bo‘lmaydi. Bolalar lug‘atini to‘plash uchun “Bolalar lug‘atini yig‘ish ekspeditsiyasi” faoliyatini keng ko‘lamli joriy etish, bu faoliyatni pedagogik amaliyot sifatida oliy ta’lim muassasalarining o‘zbek filologiyasi, boshlang‘ich ta’lim va maktabgacha ta’lim fakulteti talabalarining o‘quv dasturiga kiritish lozim. Lug‘at yig‘ish jarayonining maxsus ekspeditsiyalar orqali amalga oshirilishi kichik guruhda olib borilayotgan faoliyatdan ko‘ra tez va samarali natija beradi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining lug‘at boyligini yig‘ishda mavjud lug‘atlardan, shuningdek, 1-4-sinf maktab darsliklari hamda bolalar adabiyotiga oid asarlardan foydalanish, lug‘at yig‘ish ishlariga pedagoglarni ham jalb etish, ota-onalar bilan tizimli ishlar olib borish ham ishning samaradorligini oshiradi. Bu ko‘lamli ishni amalga oshirish uchun keng tadqiqotchilar guruhini jalb qilish lozim. Bolalar lug‘atini yaratish yo‘lidagi ishlar, eng avvalo, bolalar tilshunosligi sohasining rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatish bilan barobar bolalar uchun ularning yoshiga mos ravishda badiiy asarlar yozish, bolalar darsliklarini yaratish ishlarida, bolalarning savodxonligini aniqlashda qo‘llanadigan A, B, S darajadagi bilimlarini tekshirish uchun asos vazifasini bajaradi.

Mazkur maqola shu yo‘ldagi dastlabki ishlardan hisoblanadi. Biz maqolada ko‘zda tutilgan “Bolalarbop so‘zlar” lug‘atini shakllantirishda mavjud besh tomlik “O‘zbek tilining izohli

lug‘ati”dan yuzdan oshiq so‘zlarni tanlab olib, ularga kengaytirilgan izoh berdik. So‘zlarning kengaytirilgan izohi shu so‘zning ma‘nosi, qo‘llanilishi, bajaradigan vazifasi, shuningdek, millat tamaddunidagi o‘rnini ham tushunish imkonini beradi. Jamlangan so‘zlar kattalarning bolalar uchun ishlatadigan so‘zlari, bolalar nutqida tabiiy qo‘llanadigan so‘zlar, qo‘llanilishi zarur bo‘lgan urf-odat so‘zlari ko‘rinishida shakllantirildi. Bolalarga atalgan lug‘atlar zamonaviy usulda – rangtasvirga boy rasmlar bilan bezatilsa, raqamli texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirilsa maqsadga muvofiq bo‘ladi. So‘zlar izohiga mos rasmlarning berilishi tasavvurda tez jonlanib, xotirada qolishni osonlashtiradi. Shu ma‘noda ayrim so‘zlarni rasmlar asosida ko‘rsatishni, ba‘zi so‘zlar izohini she‘riy misralar bilan asoslashni, shu so‘zlarning ma‘nosini ovozlashtirib QR kod vositasida berishni, bolalar marosimlari bilan bog‘liq so‘zlarni tushuntirishda shu marosimga bog‘liq ayrim parchalarni keltirib o‘tishni maqbul topdik. So‘zlarning ovozlashtirilgan varianti “Bolalar adabiyoti” saytiga joylashtirilgan. Maqola hajmidan kelib chiqib, ayrim so‘zlarning izohi bilan cheklanamiz.

Ma‘lumki, kattalarning bolalarga ishlatgan so‘zlari bora-bora bola nutqida ham ifodasini topib boradi. “Bolalarbop so‘z”larning izohli lug‘ati turkiy tillardagi shunga o‘xshash lug‘atlarning birlashuvi va umumturkiy bolalar lug‘atlarining yaratilishida hissa bo‘lib qo‘shilishi shubhasiz.

Bola dunyoga kelganidan boshlab o‘ziga tegishli so‘zlar egasiga aylanib boradi. Bu ko‘proq kattalarning bolaga atab aytgan so‘zlari ko‘rinishida bo‘ladi. Uning avvali bolaning **bashik davri** bilan bog‘liq so‘zlardir. Bunga oid so‘zlarni qator kichik guruhlar bilan umumlashtirish mumkin:

1. Beshikka oid so‘zlar. Bular qatoriga *beshik*, *belak*, *beshik-belik*, *belanchak*, *sumak*, *so‘rg‘ich* kabi so‘zlarni kiritish mumkin.

Beshik – chaqaloqni belab va tebratib uxlatish uchun tol yoki tut yog‘ochidan yasalgan yo‘rg‘a oyoqli maxsus moslama; tebratma belanchak. Beshik... Afsona va rivoyatlarda “oltin”, “kumush” sifatlari bilan ta‘rif etilgan, ne-ne donolarni, ne-ne qahramonlarni ardoqlab o‘stirgan purhikmat anjom. Ajdodlarimizning ijodkor dahosi ixtiro qilgan; necha-necha avlodlar sinovidan o‘tib, sayqal topgan muqaddas o‘rindiqlik. Ota-bobolarimiz beshikni eng mustahkam, eng xushbo‘y yog‘ochlardan yasaganlar. Yog‘ochning qanday daraxtdan bo‘lishi alohida ahamiyat kasb etgan. Bu maqsadlar uchun tut va o‘rik yog‘ochlari ma‘qul ko‘rilgan. Yumshoq yog‘ochdan qilingan beshik omonat bo‘lishdan tashqari, bu yog‘ochni qurt yeyishini ham nazardan qochirmagan. Xalqimizda beshikda yotgan bolaga nisbatan: “Beshik bolasi – bek bolasi”, “Beshik egasi” degan iboralar qo‘llaniladi. Beshik murg‘ak go‘dakning qarorgohi, do imiy yotog‘i hisoblanadi.

BELAK – shevaga xos so‘z bo‘lib, chaqaloq belanadigan mato, ketlikka nisbatan ishlatiladi. Farzand aziz, buning ustiga eti yumshoq, nozik bo‘lgani uchun ham uni alohida mehr bilan go‘dakning tanasiga ozor bermaydigan, aksincha, unga farogat bag‘ishlaydigan yumshoq, mayin

mato bilan o‘rab-chirmashgan. Belak ham chaqaloqni yo‘rgaklashda oyoqchalarini tagi bilan qo‘shib o‘rash uchun ishlatiladi. Nam o‘tib ketmasligi uchun keyin ustidan plyonka qo‘yilib, odyeyal yoki to‘shakcha bilan yo‘rgaklanadi.

BELANCHAK – chaqaloqlarni yotqizib ovutiladigan yoki uxlatiladigan, arg‘imchoqdek yoki beshikdek tebratiladigan moslama. Belanchak, asosan, kun sovuq bo‘lmagan paytlarda ochiq havoda, beshik o‘rnini bosadigan qurilma. Lekin belanchakda bolaning qo‘l va oyoqlari bog‘lanmaydi. Onalar biror ish bilan mashg‘ul bo‘lganlarida, bolalarini belanchakka solib, tebratib, uxlatib qo‘yishadi. Ayollar dalada paxta terim yoki chopiq paytlarida, ikkita daraxtga arqon bog‘lab, qo‘lbola belanchak yasab, undan foydalanishgan. So‘nggi yillarda temirdan yoki yog‘ochdan maxsus yasalgan belanchaklar ham urf bo‘lmoqda.	
--	--

BESHİK-BELİK – beshik va uning asboblari, ikir-chikirlari. Farzand – oilaning kelajagi, ota-ona umrining, nasl-u nasabning davomchisi. Uni suyb-ardoqlaydilar, asrab avaylaydilar. Farzand aziz bo‘lgani uchun u yotadigan joy ham aziz-u muqaddas: beshik anjomlarining hammasi hosiyatli, qadr-qimmatli. Shu bois beshik afzallari ham mehr va ixlos bilan tayyorlangan. Beshik go‘dakning tanasiga ozor bermaydigan, aksincha, unga farog‘at Xalq orasida beshik tuzatish o‘zgacha ixlos bilan amalga oshiriladigan udum darajasiga ko‘tarilgan. Xalq allalarida beshik tuzashga orzumandlik: Oltin beshik oldiray, alla, Kumush beshik oldiray, alla. Bolaginam tagiga, alla, Baxmal to‘shak soldiray, alla, - deya, tasvirlanadi.	bag‘ishlaydigan turli moslamalar bilan jihozlangan. Ularni “beshik abzallari” yoki “beshik-belik” deb ataydilar. Beshik abzallariga: <i>qo‘g‘iz, tuvak, sumak, qolbog‘lar, yo‘rgaklar, tag choyshab, yosti, qo‘l va oyoq choyshablari, tag to‘shak, ust to‘shak, chambarak, taxtakach, beshik yopqich</i> kabilar kiradi.
---	---

SUMAK – beshikka belangan chaqaloqning siydigini tuvakka yo‘naltiruvchi naysimon asbob bo‘lib, qiz bola va o‘g‘il bolalarniki qisman farq qiladi. Sumak beshik anjomlaridan hisoblanib, mohir duradgorlar tomonidan mahorat bilan tut yoki yong‘oq yog‘ochidan yasaladi. Bolaning nozik badanini shilib yoki jarohatlab qo‘ymaslik uchun yaxshilab silliqlab ishlov beriladi. Yangi sumakni ishlatishdan oldin onalar sumakni yog‘lab olishadi. Bu vosita yordamida go‘dakning siydigi tuvakka yo‘naltiriladi.

SO‘RG‘ICH – chaqaloqlarni ovutish uchun ona ko‘k ragi o‘rniga o‘ylab topilgan suniy vosita. Rezinadan yasaladi. Garchi ko‘krak o‘rnini bosmasa-da, bu buyum go‘dakni ovutish uchun xizmat qiladi. Chaqaloq bu buyumni so‘rgani uchun u sorg‘ich deyiladi.

2. Beshik marosimlari bilan bog‘liq so‘zlar. Bunday marosimlarga *aqiqa, to‘qqizkecha (yoki beshkecha), beshikkerti, chillagurazon* kabi marosim anglatuvchi so‘zlarni kiritish mumkin.

AQIQA – arabcha so‘zdan olingan bu so‘z yarim qimmatbaho tosh ma’nosini anglatga ham, marosim sifatida chaqaloq sochini olish; qurbonlik qilish ma’nolarida ishlatiladi. Odatda oilada “yangi mehmon”, ya’ni chaqaloq dunyoga kelganligi munosabati bilan uning tug‘ilganiga 7 yoki 14 yoxud 21 kun bo‘lganda o‘tka ziladigan ziyofat, marosim shu nom bilan yuritiladi. Aqiqaning yormoq, yozdi, ajralib chiqdi kabi lug‘aviy ma’nolariga asoslanib, aytish mumkinki, aqiqa aslida yangi tug‘ilgan bolaning sochiga atalgan bir so‘z bo‘lib, soch boshdan ajratib olingani uchun ham aqiqa deyilgan. Shariat ta’limotlariga muvofiq tug‘ilishning 7 kuni bolaning sochi olinib, o‘sha soch og‘irligidagi kumush sadaqa qilmoq tavsiya etiladi. Shu munosabat bilan so‘yilgan qo‘y ham aqiqa deyilgan. Keyinchalik mana shu ma’noda qilingan marosimga aqiqa so‘zi nom bo‘lib qolgan. Har bir yangi tug‘ilgan bola uchun shukrona sifatida aqiqa qilish lozim bo‘ladi.

BESHIKKERTTI – bolalarni beshikdaligidayoq unashtirib qo‘yish odati. Beshikkertti hozirgi kunimizga kelib o‘z ahamiyatini yo‘qotgan. Unda asosan kattalarning xohish-istaklari inobatga olingan. Yoshlar ko‘ngliga qaralmagan. Bu esa aksariyat hollarda yoshlarning baxtsiz bo‘lib qolishlariga sababchi bo‘lgan. Hozirda beshikkertti so‘zini tarixiy asarlarda, xalq og‘zaki ijodi namunalarida uchratishimiz mumkin.

TO‘QQIZKECHA – chaqaloqni birinchi bor beshikka solayotganda o‘tkaziladigan marosim. Respublikaning barcha huduida o‘tkaziladigan bu marosim nomlanishi va kunlari bilan farqlanib boradi. Masalan, Toshkent viloyatida bu marosim “To‘qqizkecha” deb ataladi. Buxoro viloyatida esa chaqaloq besh kunlik bo‘lganda beshikka solinib, “Beshkecha” deyiladi. Vodiy viloyatlarida chaqaloq 21 kunlik bo‘lguncha oraliqda beshikka solinib, “Beshkecha” deyiladi. Shu vaqtda ayollar chaqaloqqa tayyorlangan beshikka avval isiriq tutatib, so‘ng bolani beshikka yotqizadi. Bu marosimga boshchilik qilayotgan ayol katta tajribaga ega, uning hukmi qolgan ayollarga ham o‘tadigan tarzda kayvoni bo‘lishi nazarda tutiladi.

To‘qqiz kun davomida chaqaloq fiziologik jihatdan tashqi dunyoga moslashadi, nafas olishi ham ravelashadi. Endi uni tayyorlangan beshikka solib belash mumkin. Yosh onaga ham beshikning sir-asrorini o‘rgatish lozim. “To‘qqiz kecha” marosimi shuning uchun tashkil etiladi. Marosimda chaqaloqning onasi beshik yoniga o‘tqizib qo‘yiladi va yosh ona bolani beshikka bog‘lash jarayoni bilan tanishtirib o‘tiladi. Bu ritualni katta yoshdagi momolar yoki katta tajribaga ega kayvoni ayol bajaradi va unda kuylanadigan badihalar marosimning verbal qismini tashkil etadi:

– Shugina jonim, bir jonim,
Bo‘ynimdagi marjonim,
Xudo berdi sevsin deb,
Oltin beshikka kirsin deb.
Bunday bog‘laymizmi?

(bu vaqtda bola beshikka to‘g‘ri yotqizilmaydi, shu orqali bolani qanday yotqizish ham ko‘rsatib o‘tiladi)

– Yo‘q, yo‘q *(Qolgan ayollar jo‘rovozda aytadi)*.

Kayvoni ayol:

– Bunday bog‘laymizmi? *(endi to‘g‘ri belaydi)*.

– Ha, ha. *(Qolgan ayollar jo‘rovozda aytadi)*.

Kayvoni ayol:

– Egasi kirsin beshikka,
Bobovlar chiqsin eshikka.

Bu orada bolaga qarata shunday deydi:

Ota-onang gapirishsa,
Qichqirishsa, yana qo‘rqma,
Opalaring, akalaring
Baqirishsa, yana qo‘rqma!
Olapar it akillasa,
Qo‘rqib qolma!

Moshi mushuk xurullasa,
Qo‘rqib qolma!
Hangisher hangillasa,
Yana qo‘rqma!
Birov baland ovoz solsa,
Chaqirib qolsa,
Yana qo‘rqma!

Shu tariqa kayvoni ayol bolani beshikka to‘g‘ri belashni onaga ko‘rsatgani holda chaqaloqqa ham o‘z o‘gitlarini bildiradi, go‘yo chaqaloq bilan suhbatlashadi.

CHILLAGUZARON forscha so‘z bo‘lib, chillaning o‘tishi degan ma‘noni anglatadi. Xalqimizda yangi farzand ko‘rgan onaning chillasi chiqqandan so‘ng o‘z ota-onasinikiga yoki boshqa yaqinlarinikiga mehmonga bori shi va shu munosabat bilan o‘tkaziladigan marosim shu nom bilan ataladi. Chillaguzaron qilmoq (o‘tkazmoq). Chillaguzaronga bormoq. Chillaguzaron so‘zining so‘zlashuv tilida chillaguzaron, chillakiro‘zon shakllari ham mavjud. Chilla chaqaloq va ayol salomatligi uchun g‘oyat muhim davr hisoblanib, o‘ziga yarasha qonun-qoidalari bor. Bu o‘rinda yangi tuqqan ayolning 40 kun o‘tirishi, ya‘ni chilla saqlashi va chilla o‘tirgandan so‘ng o‘tkaziladigan marosim nazarda tutilgan.

3. **Beshik davrida bolaning atalishi bilan bog‘liq so‘zlar.** Bu davrda bola *buvak, go‘dak, chaqaloq, jiji*, ba‘zan kichkintoylar tilida *ninni* deb ataladi.

4. **Beshik davrida bolaning jismoniy holati bilan bog‘liq so‘zlar.** Bu davrda *liqildoq, lo‘ppi* kabi so‘zlar ham bolaning rivojlanish holatini anglatishga xizmat qiladi.

5. **Bolaning yig‘isiga taqlid so‘zlar:** *big‘illamoq, inga*.

II. Beshikdan keyin uch yoshgacha bo‘lgan davri:

1. **Bolaning nomlanishi:** *bolakay, bolajon, bolavoy, bolatoy, bolacha*.

2. **Bolaning harakati bilan bog‘liq so‘zlar:** *toy-toy turmoq, tetapoya, emaklamoq, dik, dikang-dikang, dikanglamoq*,

3. **Bolalarning nutqida dastlabki fikrni anglatishga oid so‘zlar:** *bo‘ji, kataysa, mimit, nanna, odosh, opoq, po‘m, qiha*,

4. **Bolalarga bag‘ishlangan marosimlarni bildiruvchi so‘zlar:** *xatna, sunnat, chukbo‘ron (chipron)*. Bu marosimlarning hammasi o‘g‘il bolalar bilan bog‘liq.

III. 4-7 yosh oraliqdagi davrga xos so‘zlar:

1. **Bolaning shakl-shamoyili va jismoniy holatini anglatuvchi so‘zlar:** *bo‘lali, do‘ndiq, tirnoqday*,

2. **Fe‘l-atvori bilan bog‘liq so‘zlar:** *qizg‘anchiq, suqatoy, topag‘on, ustabuzarmon, yuvosh, o‘yinbuzuqi, o‘yinqaroq, erkatoy*

3. **Bolaning o‘yin qo‘shiqlarini nomlovchi so‘zlar.** Bu qo‘shiqlar o‘yin davomidagi aytimlar bilan ijro etiladi: “*Boychechak*”, “*Oq terakmi ko‘k terak*”, “*Chittigul*”, *bozi, mindi-mindi, ovutmachiq, sanama, chorlama, guldur-gup, cheklashmachiq, tarqalmachiq*,

4. **Bolalar o'yinlari nomini bildiruvchi so'zlar:** *toydi, paqpaq, qorbo'ron, quloqcho'zma, sopolak, soqqa, topishmachoq, zum, zumillatar, zuvlamoq, shirintak, chertmak, chillak.* Bu o'yin nomlarining ayrimlari hozir o'yinlar sirasidan chiqib bormoqda.

IV. Bolaga nisbatan ishlatiladigan so'zlar:

1. **Bolaning yoshi va holati bilan bog'liq so'zlar:** *bo'z, bo'zlik, kenjatoy, kichkintoy, to'ng'ich, norasida, shirxo'ra, sho'x, sho'x-shatir.*

2. **Bolani kamsitib ishlatiladigan so'zlar:** *mishiqli, tirmizak, zumrasha, jinqarcha.*

3. **Bolani erkalab aytiladigan so'zlar:** *erkatoy, jajji, palapon, puchuq, quvonchiq, shirintoy, shumtaka, zumrasha.*

4. **Avlodni anglatadigan so'zlar:** *bola-baqra, nabira, evara, chevara*

5. **Bolalar kasalliklari bilan bog'liq so'zlar:** *shirincha, chillashir,*

6. **Olqishni anglatuvchi so'zlar:** *balli, barakalla, bor bo'ling, vaalaykum assalom, ofarin, tasanno, salomat bo'ling, uzoq yashang, qoyil, yasha.*

Masalan:

BALLI so'zi arabcha albatta, to'g'ri degan ma'nolarni anglatadi. Xalqimizda ma'qullash, tasdiqlash, maqto'v ma'nosida ishlatiladi. Bu so'z kattalarga nisbatan ham, bolalarga nisbatan ham qo'llaniladi. Kattalarga nisbatan qo'llanilganida, ko'proq ma'qullash, tasdiqlash nazarda tutilsa, bolalarga nisbatan asosan maqtash ma'nosida ishlatiladi. Masalan "Balli, men sen tomondaman, seni ma'qu'llayman." yoki "Ha, balli. Mana, bo'lar ekan-ku. Shunday davom etaveringlar." yoki maqto'v ma'nosida: "Balli! Otangga rahmat."

BALLI

Ravshan Isoqov

Balli, balli, otangga balli,

Balli, balli, onangga balli.

Yashavor-ye, o'zingga balli,
Shirin-shakar so'zingga balli.
Senga odob, tarbiya bergan,
Balli, balli, ustozlaringga,
Senday farzand, loyiq hamisha,
El ardog'i, e'zozlariga!

BARAKALLA so'zi arabcha seni xudo muborak qilsin, Alloh senga baraka bersin, ofarin degan ma'nolarni bildiradi. Xalqimizda kimsaning biror harakatidan mamnunlikni bildirganda maqto'v uchun ishlatiladi. Shuningdek, o'zgalarni fikrini ma'qullaganda ham ishlatilishi mumkin. Asosan bu so'zni kattalar bolalarga nisbatan, ulardan mamnun ekanliklarini, xursandliklarini izhor etish maqsadida qo'llashadi. Bu so'zda rag'batlantirish, maqtash tusi bor. Ko'pincha, "Barakalla, umringdan baraka top, bolam" kabi tarzida ishlatiladi.

KO'MAKCHI

Ravshan Isoqov

Ko'maklashdim bobomlarga,

Bobom xursand kulib qo'ydi.

"Barakalla", toychog'im deb,

E'tiborga olib qo'ydi.	BARAKALLA <i>Nurillo Oston</i> Ayni ish qizg'in palla, Yurmagin aytib yalla. G'ayratingni ko'rganlar Desinlar: "Barakalla!"
VAALAYKUM so'zining to'g'ri shakli va alaykum assalom tarzidagi arabcha so'z bo'lib, sizning ustingizda ham degan ma'noni anglatadi. Salomlashuvda salomga javob berishning shakli. O'zaro uchrashganda "Assalomu alaykum" deb salomlashiladi. Salom qabul qiluvchi "Va alaykum as salom" ("Sizga ham tinchlik, salomatlik tilayman"), deb javob qaytaradi. Kishi salomga alik olish bilan o'rtada iliqlik paydo bo'ladi. O'zaro munosabatlarga samimiyat, ochiq ko'ngillilik baxsh etadi. VAALAYKUM ASSALOM Ravshan Isoqov Salom bersa menga kim, Yuzlarimda tabassum, Alik olaman kulib, Menga tanish bu udum.	Assalomu alaykum, Va alaykum assalom. Mehr porlar ko'zimda, Samimiyat so'zimda. Salomga alik olsam, Shod bo'lguvchi o'zim-da. Assalomu alaykum, Vaalaykum assalom.
QOYIL arabcha aytuvchi, so'zlovchi, gapi ruvchi; hikoya qiluvchi ma'nosida ishlatiladi. Undov so'z hisoblanadi. zavqlanish yoki tan berishda, hayratga solgan paytda ishlatiladigan bu so'z ofarin o'qish, tasanno aytish bilan baro bardir. Qoyil qolish mardlarning ishi. Hamma ham kimgadir tan berib, qoyil qolavermaydi. Kishi mag'lub bo'lishni ham, o'zidan kuchliroq odamga qoyil qolishni ham bilsin kerak. Bir ishni qotirib, qoyil qilib bajarib qo'ygan odamga qoyil deb aytiladi. Qoyil tan berishning eng yuksak cho'qqisi. Ofarin, tasannoga yaqin turadi.	

Bolaning nutqida ishlatilishi lozim bo'lgan urf-odat so'zlarini "Sehrli so'zlar" deb ham atash mumkin. Qaysiki xalqning qadriyatlari ta'lim va tarbiyasida aks etgan ekan, uning umri boqiydir. O'zbek xalqi ta'lim va tarbiyani o'zining milliy qadriyatlari asosida shakllantirgan millatlar qatoriga kiradi. Xalqimiz qadimdan qadriyatlarga tayanib ish ko'radi. Bola tarbiyasida ota-onagina emas, mahalla, jamiyatning ham alohida o'rni bor. "Bola – boshdan, odob – yoshdan", – deydi xalqimiz.

"Sehrli so'zlar" ham bolaning yoshlik chog'larida nutqida ishlatilishi kerak bo'lgan so'zlar va kattalarning bolalarga aytilgan olqish so'zlarni bola ongida aks etishi ma'nosida tuzildi. Bu sehrli so'zlar bolalargagina emas, keng jamoatchilikka ham taalluqlidir.

Sehrli soʻzlar deb ataganimiz urf-odat soʻzlarini raqamli texnologiyalar bilan uygʻunlashtirishda bolalar qoʻshiqlaridan ham foydalanish maqsadga muvofiq. Masalan, bolalarning atoqli shoirasi Kavsar Turdiyeva sheʼri bilan aytiladigan qoʻshiq urf-odat soʻzlariga bagʻishlangan.

Bolalar nutqiga xos soʻzlar: assalomu alaykum, salom, rahmat, marhamat, uzr, bajonidil, iltimos, keling, xush kelibsiz, kechirasiz, labbay, xayrli kun, xayrli oqshom, xayrli tun, hormang

01Assalom MM.mp3

Sehrli soʻzlar qatnashtirib tuzilgan badiiy asarlar ham bolaning maʼnaviy tafakkurini oshirishga turtki beradi shu maʼnoda “Sehrli soʻzlar lugʻati”da noanaʼviy tarzda izohdan soʻng badiiy asarlarga, kichik hajmdagi sheʼrlarning kiritilishiga ham eʼtibor qaratilishi maqsadga muvofiq. Soʻzlar izohi ovozlashtirilib, QR kod vositasida ifoda etilishi ham lugʻatlarning raqamli texnologiyalar bilan integratsiyalashuvi hisoblanib, lugʻatlarni oʻzlashtirishda samarali usul hisoblanadi.

ASSALOMU ALAYKUM (arab. – sizga tinchlik, salomatlik tilayman) xalqimiz orasida, xususan, musulmonlar orasida keng tarqalgan salomlashish shakli boʻlib, alik oluvchi unga nisbatan “Va alaykum assalom” (“Sizga ham tinchlik, salomatlik tilayman”), kalomi bilan javob qaytaradi. Assalomu alaykum tanigan va tanimagan musulmonlarga beriladi. Kichik yoshdagilar yoshi ulugʻlarga, ulov mingan odam piyodaga, piyoda ketayotgan kishi oʻtiringa, ozchilik koʻpchilikka salom beradi. Assalomu alaykum koʻpchilik huzuriga kirib oʻtirishda ham aytiladi. Assalomu alaykumni kishi eshitadigan qilib

ASSALOM

Orif Toʻxtash

Erta turib har kuni

Boqib ravshan olamga.

Qoʻl koʻksimda, “Assalom!”

Deyman ota-onamga.

muloyim tarzda aytish lozim. Assalomu alaykum oʻzaro muomala munosabatning boshi boʻlib, oʻziga xos iliqlik, samimiyat, ochiq koʻngillilik baxsh etadi.

BAJONIDIL soʻzi jon-dildan, sidqidildan; jon deb, jon-jon deb kabi maʼnolarni anglatadi. Asosan yoshi ulugʻ kishilar yoshlarga biron bir topshiriq beradigan boʻlsa, yoshlar ularga muloyimlik bilan, odob doirasida: “jonim bilan”, “bajonidil” deb javob qaytarishadi. Shu birgina kalom ularning yuksak axloq egasi ekanligidan dalolat beradi va oʻrtada iliqlik munosabatini keltirib chiqaradi.

ODOBLI QIZ

Ravshan Isoqov

Kattalar bir ish buyursa,

Xoʻp boʻladi, qulluq deyman.

Bajonidil, jonim bilan,
Bajarishning gʻamin yeyman.

KECHIRASIZ soʻzi afv etmoq, gunoh va xatolardan oʻtishning muloyim shakli hisob lanadi. Inson kechirim soʻrash bilan oʻrtadagi noqulaylikni yumshatadi. Bilib-bilmay qilib qoʻygan aybiga, xatosiga iqror boʻlib uzr, yaʼni kechirim soʻrash kishining fazilatini yanada oshiradi. Ayb qilishni bilgan odam, kechirim soʻrashni ham bilish kerak. “Ke chirasiz, ayb mendan oʻtibdi, bu boshqa takrorlanmaydi”, – deyish bilan kishi oʻzining yuksak axloq egasi ekanini bildiradi. Musulmon odam kechirimli boʻladi. Oʻzi ham kechirim soʻray oladi va boshqalarni ham kechira oladi.

KECHIRIM

Nurillo Oston

Kechirimli kishini,

Xudo oʻnglar ishini.

Gina-arazni oʻchir,

Bagʻrikeng boʻlsang, kechir.

LABBAY soʻzi arabcha “labbayka” - mana Allohimga oldingdaman, huzuringdaman, degan maʼnolarni bildirib, odatda Haj amallarini bajarish vaqtida ishlatiladigan undov soʻz hisoblanadi. Labbay soʻzi chaqiriqqa, birov chaqirganda javob beriladigan soʻz hisoblanadi. Labbay soʻzi ha, degan soʻzga nisbatan taʼsiri kuchli. Ayniqsa, kattalar chorla ganda “Ha” degandan koʻra “Labbay” deb javob qilish chiroyliroq va shu bilan birga yoqimliroq.

Haj amallarini bajarishda Olloh chaqirigʻiga nisbatan “labbayka” deyil ganiday, kattalarga nisbatan “Labbay” deb javob qilinsa, xizmatigizga tayyorman, degan hurmatlash maʼnosini ham anglatadi.

XAYRLI KUN yaxshi kun, xosiyatli kun tilash maʼnosida ishlatiladigan ibora hisoblanadi. Xayrli tong bilan boshlangan kun xayrli, mazmunli oʻtadi. Kishilar bir-birlarini koʻrganlarida oʻzaro “Xayrli kun” tilashi ularning dilini yanada chogʻ qiladi, xursandchiligini oshiradi. Ertalabdan beri ishi yurishmay, tajang, asabiy boʻlib yurgan odam ham “Xayrli kun” tilagini eshitganidan keyin, kayfiyati koʻtarilib, xafagarchilik, tushkun kayfiyatdan xalos boʻlib ketishi mumkin.

Bir-birlarimizga tanisak-tanimasak shu bir ogʻiz yaxshi tilak “Xayrli kun” tilashdan charchamaylik!

XAYRLI OQSHOM xosiyatli oqshom ti lash ma'nosida ishlatiluvchi birikma hisob lanadi. Tongi, kuni xayrli o'tgan har qanday odamning oqshomi ham xayrli kechishi shub hasiz. Shunday bo'lsada, bir-birlariga "Xayrli oqshom" tilash bilan kishilar o'rtalarida samimiy o'zaro xurmatni yo'lga qo'yishadi. Nimadandir dili og'rigan, xafa bo'lgan birodorini xursandlikka undaydi. Hayot tashvishlari xafa bo'lishga arzimastligini, eslatib, oqshom tarovatidan zavq olishga chaqiradi.

TILAK

Ravshan ISOQOV

Tonglaring xayrli,

Kunlar xayrli,

Oqshoming xayrli

Bo'lsin ey elim.

Ezgulik tilayman,
Omad tilayman!
Va xayrli oqshom,
Ko'ksimda qo'lim.
Har kuning, har daming,
Xayrli bo'lsin!
Oqshoming xayrli,
Nurlarga to'lsin!

XAYRLI TUN xosiyatli tun tilash ma'nosida ishlatiladigan birikma hisoblanadi. Xayrli tun tilash bilan "Yaxshi tushlar ko'ring!", "Yaxshi yotib-turing!" kabi tilaklar o'zaro ma'nodosh bo'lib, kishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Yaxshi, xush kayfiyat bilan uyquga yotgan odam, tongda xush kayfiyat bilan uyg'onadi.

QUYOSHNING TILAGI

Erpo'lat Baxt

Quyosh rosa charchadi

O'xshab ishchan xolamga.

Uyquga bosh qo'ygach der:

"Xayrli tun olamga!"

XAYRLI TUN

Ro'zimurod Bolqiyev
"Xayrli tun," – deymiz barchaga,
Dam olish-chun yotganda tunda.
"Yaxshi tushlar ko'ringiz" – deydi
Javob berib ushbu mazmunda.

HORMANG so'zi ishlayotgan yoki ishlab kelgan kishidan hol so'rash, unga madad ti lash ma'nosida ishlatiladigan undov so'z hi soblanadi. Bu so'zga nisbatan bor bo'ling deb javob qaytariladi. Ishlab turgan kishilar oldidan o'tayotganda yoki ularga yaqinlashganda aytiladigan so'rashish shakli. "Hormang lar" deb o'tish, ular bilan salomlashishning o'rni ham o'tadi. Lekin "Assalomu alaykum, Hormanglar!" degan yaxshiroq.

Xulosa qilib aytganda, “Bolalarbop soʻzlar”ning izohli lugʻati turkiy tillardagi shunga oʻxshash lugʻatlarning birlashuvi va umumturkiy bolalar lugʻatlarining yaratilishida va boyitilishiga hissa boʻlib qoʻshiladi. Bolalarbop soʻzlarni, oʻz navbatida, bola nutqiga xos va kattalarning bolalarga aytgan soʻzlari tarzida hamda bolalar nutqida qoʻllanilishi zarur boʻlgan, axloqiy sifatini tarbiya qiluvchi sehrli soʻzlar tarzida oʻrganish maqsadga muvofiqdir.

Oʻzbek tili lugʻat boyligidagi bolalarbop soʻzlarning oʻrganilishi kelgusida bir qator muhim ilmiy-amaliy natijalarga olib keladi. Birinchidan, bu tadqiqotlar boshqa turkiy tillar bolalar lugʻatlarining hamkorlikda yaratilishiga mustahkam asos boʻlib xizmat qiladi. Turkiy tillarning umumiy kelib chiqishi va tipologik yaqinligi tufayli bolalarbop leksika sohasida qiyosiy tahlil oʻtkazish, umumiy va oʻziga xos xususiyatlarni aniqlash imkoniyati yaratiladi. Bu esa turkiy xalqlarning bolalik konseptini qiyosiy-tarixiy jihatdan oʻrganishga yordam beradi. Ikkinchidan, bunday tadqiqotlar psixolingvistika, kognitiv lingvistika va til egallash nazariyasi sohasidagi ilmiy izlanishlarga boy material taqdim etadi. Bolalarbop leksikaning semantik-stilistik tavsiflari bolalarning til orqali dunyoni idrok etish xususiyatlarini, kognitiv rivojlanish bosqichlarini va ong shakllanish jarayonlarini tushunishga imkon beradi.

Uchinchidan, amaliy leksikografiya sohasida yangi yoʻnalishlar – maxsus bolalar lugʻatlari, taʼlimiy lugʻatlar, elektron til oʻrganish resurslari – yaratish uchun nazariy-metodologik baza vujudga keladi. Bu, oʻz navbatida, bolalarning til kompetensiyasini rivojlantirish va erta yoshdagi til taʼlimini samarali tashkil etish imkonini beradi. Toʻrtinchidan, lingvokulturologiya va etnolingvistika nuqtayi nazaridan bolalarbop leksika milliy madaniy kodlarni, axloqiy-estetik qadriyatlarni va pedagogik anʼanalarni oʻrganish uchun qimmatli manba hisoblanadi. Turli xalqlarda bolalarga munosabat, tarbiya tamoyillari va bolalik konsepti leksik tizimda oʻziga xos tarzda aks etadi. Beshinchidan, amaliy pedagogika va didaktika sohasida bolalar adabiyoti, taʼlim dasturlari va oʻquv materiallari yaratishda bolalarbop leksikaning ilmiy asoslangan tavsifidan foydalanish mumkin. Bu bolalarning yosh xususiyatlariga mos, tushunarli va qiziqarli oʻquv-tarbiyaviy matnlar ishlab chiqish imkonini beradi. Oltinchidan, kompyuter lingvistikasi va tabiiy tillarni qayta ishlash texnologiyalari sohasida bolalar uchun moʻljallangan dasturiy taʼminot, mobil ilovalarni yaratishda bolalarbop leksikaning korpusi va tavsifi zarur resurs boʻlib xizmat qiladi. Anglashiladiki, oʻzbek tili lugʻat boyligidagi bolalarbop soʻzlarning har tomonlama oʻrganilishi nafaqat nazariy lingvistikaning turli sohalariga hissa qoʻshadi, balki amaliy taʼlim, leksikografiya, bolalar adabiyoti va raqamli texnologiyalar sohasida ham keng qoʻllanilish imkoniyatiga ega boʻlgan koʻp qirrali ilmiy yoʻnalishdir.